

УКРАЇНА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 394: 94 (477) «1941/1942»

Вадим Росицький

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ УПРОДОВЖ 1941–1942 РР.

У статті проаналізовано правовий статус особового складу Червоної армії в довоєнний період та на початку німецько-радянської війни. Оцінено правове та соціальне становище військовослужбовця в СРСР на основі аналізу юридичної бази та військового права. Проаналізована історіографічна база з проблематики правового та соціального стану та місця військового в СРСР. Простежено трансформацію та уточнено правовий статус рядово-старшинського та командного складу. Визначено термінологію та значення «правовий статус» для категорії «військовослужбовець».

Ключові слова: правовий статус, військовослужбовець, офіцер, особовий склад, суб'єкт.

Однією з основних функцій держави є функція регулятора соціального становлення суб'єкта в суспільстві, визнання та забезпечення певних прав та обов'язків, саме тому проблема правового статусу є досить значною. Особовий склад Червоної армії та флоту СРСР, регламентувався зовсім по іншому, а ніж робітників та службовців в СРСР. Трудовий статус робітників та службовців регламентувався єдиними нормами трудового права, яке діяло на теренах всього СРСР. Дана верства населення – військовослужбовці, була значною маючи на 22 червня 1941 року 4 826 907 осіб, а за 4 роки боїв участі СРСР у Другій світовій було мобілізовано ще 29574,9 тисяч осіб, це складало по 10,5–11,5 млн вояків щороку, які знаходились в строю (5–6 млн були в діючій армії) [5, с.139]. Становленням до соціальної групи військовослужбовців, було прийняття присяги на вірність Батьківщині, це був юридичний факт.

Отже, метою дослідження можна викреслити соціально-правовий статус військовослужбовця в СРСР упродовж 1941–1942 рр., простежити процес його встановлення з передвоєнних років та його трансформацію під час початку бойових дій.

Слід уточнити, що особовий склад Червоної армії поділявся на командний та рядовий. Командний склад, в свою чергу також мав свою стратифікацію. Термін «офіцер», в перший період німецько-радянської війни не вживався, так як вважався контрреволюційним та буржуазним, лише з 1943 р. відновлено статус «офіцера». Офіцерський склад, на 1941–1942 рр. середній та вищий командний склад Червоної армії, – законодавчо установлена в більшості держав адміністративно-правова категорія осіб, які мають військову чи військово-спеціальну підготовку (освіту) та персонально присвоєні офіцерські звання [12, с.176]. Інша частина, це звичайно рядовий склад збройних сил.

Серед дослідників правового статусу суб'єктів суспільства, А. Стремоухов зазначав, що в існуванні суб'єктів права виділяють три форми: загальну, галузеву і спеціальну, кожній з яких відповідає загальний, галузевий і спеціальний суб'єкт. Спеціальний суб'єкт права – це така особа, яке здатне володіти і користуватися правами і обов'язками в рамках окремих інститутів галузей права (міжгалузевих інститутів) та брати участь у конкретних правовідносинах [14, с. 77]. У своєму дослідженні він прийшов до висновку про те, що правовий статус військовослужбовців внутрішніх військ є спеціальним і здійснюється шляхом перетворення в дійсність можливих і необхідних прав і обов'язків через процеси їх забезпечення, реалізації, правового захисту [14, с. 9]. Спеціальним правовим статусом володіють не тільки військовослужбовці внутрішніх військ, а й усі інші військовослужбовці. Н. Артамонов визначав статус військовослужбовців «спеціальним правовим статусом особливого роду», відносячи це визначення до всіх категорій військовослужбовців [1, с. 26]. Досить значним дослідженням в даній галузі є доробок С. Лисенкова, а саме його дисертаційне дослідження «Правовий статус військовослужбовців упродовж Великої Вітчизняної війни (історико-правове дослідження)» [7]. Дослідник провів комплексний науковий аналіз правового положення військовослужбовців, які воювали на фронтах німецько-радянської війни, також виробив на основі практичних рекомендацій по закріпленню в сучасній юридичній науці принципів та підходів до визначення юридичного статусу учасника бойових дій [7 с. 5]. Але все таки він охоплюючи весь період німецько-радянського конфлікту 1941–1945 рр. досить приділяє значно менше уваги початковому етапові, а також на перший план виступає саме юридичний аспект, а не історичний.

Суб'єкт правових відносин – це особа, визнана суб'єктом права, але виступає вже не в якості потенційного носія суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а в якості дійсного учасника самого процесу дії норм, реалізації правосуб'єктності [2, с.177]. Взагалі статус «військовослужбовець», з всіма правами та обов'язками отримував кожен в незалежності від способу потрапляння на військову службу, хоча і військовослужбовці поділялися на наступні категорії: кадровий склад РСЧА; військовослужбовці запасу, мобілізовані на учбові збори і до початку війни знаходились у військах; призовані до лав армії за віком; громадяни, які добровільно вступили до лав збройних сил [7, с. 5].

Розглядаючи норми права, Н. Артамонов вперше виділив у структурі правового статусу військовослужбовців наступні складові частини: загальну, що відноситься до правового статусу будь-якого громадянина, спеціальну (сукупність військовослужбових прав і обов'язків); особливу (комплекс рис, що характеризують правове становище військовослужбовців); одиничну (що включає в себе правове становище кожного конкретного військовослужбовця) [1, с.26].

У той же час військово-правовою наукою давно визнано наявність існування спеціального правового статусу військовослужбовців. «Спеціальний статус відображає особливості положення певної категорії громадян, у тому числі військовослужбовців. Зазначені категорії, базуючись на загальному (конституційному) статус громадянина, можуть мати свою специфіку, додаткові права, обов'язки, пільги, передбачені поточним законодавством» [6]. Військовослужбовці користувалися всіма правами громадян СРСР згідно конституції СРСР [15, с. 10]. Цивільно-правовий стан військових – сукупність прав та обов'язків громадян СРСР, установлених Конституцією СРСР 1936, Конституцією УРСР 1937 та цивільними законами і військовими статутами. Війна порушила питання в першу чергу цивільні: майнові, житлові, сімейні права військовослужбовців.

Особливо цінний в плані вивчення означеного питання досвід Великої Вітчизняної війни, адже вона за масштабами бойових дій, кількості учасників, понесених втрат набагато перевершує всі війни, коли-небудь пережиті людством, і з її уроків можна почерпнути безліч прикладів для аналізу практики застосування законодавства упродовж військових дій. Для обґрунтування вивчення досвіду Великої Вітчизняної війни слід згадати вислів Д. Генкина «Велика Вітчизняна війна, яка поставила перед усією радянською країною єдину мету – все для фронту, все для розгрому розбійницького німецького імперіалізму, глибоко відбилася на всіх областях народного життя. Відбилася вона і на справах, які розбираються в народних судах. Цей вплив позначилася і на характері справ, які розбираються в народних судах, і на виникненні ряду особливих питань, обумовлених саме війною » [4, с. 1–2].

Права та обов'язки особового складу Червоної армії СРСР можна розділити на три групи: задекларовані в Конституції СРСР та УРСР, основні (вони не могли бути обмежені чи заборонені іншими нормативними-правовими актами); права та обов'язки, які прописані в статутах Збройних Сил СРСР та окремих родів військ; нормативно-правові акти СРСР та союзних республік, які стосуються статусу та прав військовослужбовця.

За дотриманням законодавства у Червоній армії слідували органи військової юстиції. Також розпорядок служби та відносини особового складу в збройних силах регулювалися Статутом внутрішньої служби Червоної армії, уведеним в дію в 1937 р. [15, с. 10–11].

Військовослужбовці вступали у різноманітні відносини, в тому числі і цивільні. Велика Вітчизняна війна викликала підвищений інтерес до питання страхування життя, здоров'я, а також майна військовослужбовців. обов'язкового страхування життя і здоров'я військовослужбовців. Постановою РНК СРСР від 8 липня 1941 «Про страхової відповідальності органів Держстраху» Держстрах СРСР звільнявся від виплати страхового відшкодування в разі смерті застрахованих осіб або втрати ними працездатності, що відбулися в результаті військових дій. Це положення ставилося як до військовослужбовців, так і до інших категорій громадян. Народний комісаріат фінансів СРСР у постанові від 19 серпня 1941 № 661 [10, с.24] роз'яснив, що розуміється під військовими діями при здійсненні особистого страхування життя і здоров'я громадян – це застосування у військових цілях вогнепальної, холодної зброї, бомб, літаків, танків і інших машин.

Велике значення приділялося упродовж Великої Вітчизняної війни питань дотримання житлових прав військовослужбовців та членів їх сімей у воєнний час. Так, відповідно Постановами РНК СРСР від 4 липня 1941 р. «Про збереження житлової площі за покликаними до лав Червоної армії та Військово-морського флоту з мобілізації та про порядок її оплати» [11, с.115–116], і від 5 серпня 1941 «Про збереження житлової площі за військовослужбовцями та про порядок оплати житлової площі сім'ями військовослужбовців у воєнний час» [11, с.117–118], орендована військовослужбовцями житлова площа зберігалася за ними на весь період військової служби та оплаті не підлягала. Виселення осіб, що тимчасово займають житло військовослужбовців, вироблялося в адміністративному порядку. Пільги у сфері житлових правовідносин поширювалися також на членів сім'ї військовослужбовця. За ними зберігалася житлова площа на весь період

військової служби військовослужбовця, надлишки житлової площі вилученню не підлягали, оплата житлової площі членами сім'ї військовослужбовця проводилася за пільговим тарифом.

Законодавство у сфері шлюбно-сімейних відносин упродовж Великої Вітчизняної війни також піддалося суттєвого зміни. Перед вивченням шлюбно-сімейного законодавства періоду Великої Вітчизняної війни слід вказати, що теоретиками радянського цивільного права заперечувалося до середини 50-х рр. XX ст. існування сімейного права як окремої галузі права, незважаючи на наявність у зазначений період окремого кодифікованого акту, що регулює шлюбно-сімейні відносини. Сімейні відносини, на думку вчених-юристів періоду Великої Вітчизняної війни, регулювалися нормами цивільного права. «Сімейні відносини являють собою поєднання особистих і майнових відносин і регулюються нормами цивільного права» [7, с. 373].

Постановою пленуму Верховного Суду СРСР від 15 листопада 1939 р. встановлено, що якщо відповідач був призваний в Червону армію або військово-морський флот, то суд може з урахуванням обставин конкретної справи надати йому повне звільнення від заборгованості, що утворилася з аліментів [4, с.21].

На час бойових дій військовослужбовці різних чинів наділялися різноманітними адміністративними функціями, які були не притаманні в мирний час, а саме: контроль правопорядку, охорона державних об'єктів, контроль переміщення громадян тощо [3, с. 561–562]. Особливі повноваження у виконанні державних функцій військові ради та штаби мали в умовах облогового положення. Особливістю даного правового режиму було установлення більш жорстких у порівнянні з військовим положенням режимних правил та посилення юридичної відповідальності за їх порушення [9, с. 103]. Разом з цим, з цим питанням, адміністративних функцій Червоної армії, включення до лав збройних сил військ НКВС, бо разом з звичайними червоноармійцями на них розповсюджувалися ті самі норми. З 1 вересня 1939 року внутрішні війська НКВС були включені до РСЧА. Комплексом спеціальних прав та обов'язків володів особовий склад армії, який охороняв тиллові комунікації. Згідно «Положенню про війська НКВС, охороняючи тил діючої Червоної армії», затверджену 28 квітня 1942 року замісниками наркомів оборони та внутрішніх справ, службові наряди цих військ мали право перевіряти документи у всіх без виключення осіб, проводити затримання порушників режиму, установленого в прифронтовій зоні [3, с. 561–562]. З вище вказаного можна зробити висновок, що статус військового військ НКВС був значно розширений, а ніж в Червоної армії, хоча війська НКВС і були в підпорядкуванні командування РСЧА і входили в їхню структуру.

Ще однією значною частиною на початковому етапі війни СРСР та Німеччини 1941–1945 рр., було народне ополчення та винищувальні батальйони, які формувалися по всій території СРСР де проходили бойові дії, в тому числі по всій території УРСР. Дана іррегулярна складова Червоної армії виконувала значний спектр функцій від захисту правопорядку до охорони тилу та прямої участі в боях з ворогом. Постановою Раднаркому СРСР від 25 червня 1941 року про організацію охорони військового тилу, як про важливу віху військової логістики Червоної армії. В повній мірі вирішувалося питання охорони військового тилу та наведення там порядку з організацією інституту фронтових та армійських начальників охорони військового тилу [16, арк. 1]. Саме першорядним завданням була організація даного порядку в районі Західного фронту. Наведення порядку в тилах наших військ було досить важливим питанням. Однією з головних функцій начальників охорони тилу була ліквідація диверсантів, організація підвозу всього необхідного [16, арк. 2]. Винищувальні батальйони формувалися при міських та районних органах НКВС чисельністю 100–200 осіб [13, с. 17].

Були умови коли військовослужбовці втрачали свої права та пільги, і взагалі вибували з даної соціальної групи: полон, комікування, засудження через зраду, дезертирство тощо. Дезертирство, як один з найбільш розповсюджених військових правопорушень, під яким розуміється самовільне покидання військової частини чи ухиляння від військової служби. Відповідальність за дезертирство була прописана відповідними статтями Кримінального Кодексу РРФСР, котрі на військовий час встановлювали певну вищу санкцію – розстріл з конфіскацією майна. Всього за роки війни за дезертирство було засуджено 376 300 осіб, більша частина за період 1941–1942 рр. [5, с.140].

Наказ ставки № 270 санкціонував позасудову розправу над дезертирами та тими солдатами, які прагнули здатися в полон до ворога, а також під кримінальну відповідальність підлягали члени сімей правопорушників [8, с. 27–28]. Дані юридичні дії означали вибуття даними особами з соціальної групи військових та, як наслідок всіх гарантій правового захисту членів їх сімей.

Отже, статус військовослужбовця Червоної армії та осіб прирівняних до нього був значно високим в порівнянні з рештою населення. Був наявним широкий правовий спектр захисту в службових, майново-економічних та сімейних відносинах. Хоча, військовослужбовці, як певна «закрита» соціальна група, мали певні жорсткі нормативні норми – статuti, інструкції тощо, які на відміну від цивільного права більше впливали на службу та життя військовослужбовця. Але не слід

забувати, що певна жорсткість положення стосується соціальної групи, яка повинна захищати цілісність та суверенітет держави.

Список використаних джерел

1. Артамонов Н. В. Правовой статус военнослужащих в СССР / Н. В. Артамонов // Советское государство и право. – М., 1983. – № 5.
2. Артамонов Н. В. Правовой статус военнослужащих в СССР и его обеспечение / Н. В. Артамонов. – М., 1984.
3. Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М.: «Юридическая литература», 1975.
4. Генкин Д.М. Судебная практика по гражданским делам в период войны / Д. М. Генкин. – М., 1943.
5. Гриф секретности снят: Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Андроников В.М., Буриков П. Д., Гуркин В.В. и др.; Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М.: Воениздат, 1993.
6. Кудашкин А. В. Военная служба в Российской Федерации: теория и практика правового регулирования / А.В. Кудашкин. – СПб., 2009.
7. Лысенков С. Г. Правовой статус военнослужащих в период Великой Отечественной войны: историко-правовое исследование: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С. Г. Лысенков; МВД России. Санкт-Петербургский университет. – СПб., 2005.
8. Приказ Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии № 270 16 августа 1941 года // Военно-исторический журнал. – М., 1988. – № 9.
9. Сальников В.П. Теоретические проблемы правового режима при чрезвычайных обстоятельствах / В. П. Сальников, Н. Г. Янгол // Советский Союз в первый период Великой Отечественной войны. – Л., 1990.
10. Сборник по финансово-хозяйственным вопросам. – М., 1941. – № 10.
11. Сборник Правительственных Постановлений, действующих в военное время. – М., 1947.
12. Советская военная энциклопедия. Том 6. Объекты – Радиокомпас. – М.: Воениздат, 1976. – 671 с.
13. СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945. Хроника. – М., 1970.
14. Стремоухов А. А. Юридический статус специального субъекта права: Теоретико-правовой аспект: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. Наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства»; «История правовых учений» / А. А. Стремоухов; Науч.рук. В.П.Сальников; МВД России. Санкт-Петербургский университет. – СПб., 2003. – 24 с.
15. Устав внутренней службы РККА 1937. – М.: Воениздат, 1938. – С.131.
16. Центральний державний архів громадський об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 3, арк. 1–2.

Вадим Росицкий

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СТАТУСА ЛИЧНОГО СОСТАВА КРАСНОЙ АРМИИ В ПЕРИОД 1941–1942 ГГ.

В статье проанализированы правовой статус личного состава Красной армии в довоенный период и в начале Великой Отечественной войны. Оценено правовое и социальное положение военнослужащих в СССР на основе анализа юридической базы и военного права. Проанализирована историографическая база по проблематике правового и социального положения и места военного в СССР. Прослежено трансформацию и уточнено правовой статус рядового-старшинского и командного состава. Определена терминология и значение «правовой статус» для категории «военнослужащий».

Ключевые слова: правовой статус, военнослужащий, офицер, личный состав, субъект.

Vadym Rositsky

LEGAL REGULATION STATUS OF THE RED ARMY PERSONNEL DURING 1941–1942

The article analyzes the legal status of the personnel of the Red Army in the prewar period and the first period of the German-Soviet war. Was assess legal-social situation of a soldier in the Soviet Union, by analyzing the legal framework both military law and military. Considered historiographical base on issues of legal and social status and place in the Soviet military. Traced the transformation and clarification of legal status, ordinary and petty officers. Defined terminology and the meaning of "legal status" category soldier.

Key words: legal status, soldier, officer, personnel, subject.